

ראשית הקהילה היהודית באיזמיר בתקופה העות'מאנית

יעקב ברנאי

איזמיר (Smyrna, Smirne) עיר עתיקת-יומין היא, וכבר בתקופות ההלניסטית והרומית היה מצוי בה ישוב יהודי.¹ מן התקופה הביזנטית אין בידינו עדויות על קיומו של ישוב יהודי בה.² עם כיבוש העיר בידי העות'מאנים בשנת 1424 לא היתה בה, כנראה, קהילה יהודית. בין קהל ה'סורגונים' (מוגלים בתורכית), שהעבירו העות'מאנים לקושטא לאחר שכבשוה בשנת 1453, לא מוזכרת ק"ק איזמיר, אולם מוזכרת 'ק"ק טיריה' (Tire), הסמוכה לאיזמיר.³ במאה ה-15 היתה איזמיר עירה קטנה וחסרת חשיבות ועדיין לא משכה אליה מהגרים יהודים. כך גם בראשית המאה ה-16, כאשר רבים מקרב מגורשי ספרד מתיישבים בערים טיריה ומאגניסיה (Manisa) שבסביבות איזמיר ומקימים בהן קהילות. אולם אין הם מתיישבים באיזמיר.⁴ בשתי רשימות תח'ריר (משלמי-מסים) תורכיות מאיזמיר, משנות 1528, 1575, לא מצינו שמות של יהודים,⁵ ויש לשער שלא היתה בה קהילה של ממש באותו זמן, אף כי אפשר שהגיעו אליה יהודים בודדים.

א. העדויות הראשונות על ראשית הקהילה

א' גלנטי סבור כי הקהילה היהודית באיזמיר נוסדה בשנת 1605,⁶ ואלו על-פי העדויות שבידינו, החלו יהודים לפקוד את העיר כבר במחצית השנייה של המאה

* מאמר זה הינו פרק ממחקר מקיף על הקהילה היהודית באיזמיר. שנכתב בסיוע מכון משגב ירושלים.

1 J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, I, Paris 1914, p. 183; A. Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, I, Istanbul 1937, pp. 7-9. ל' רוט-גרסון, 'מעמדם המשפטי והדתי של היהודים באסיה הקטנה מימי אלכסנדר מוקדון עד קונסטנטיין'. עבודה לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב, עמ' 16.

2 Z. Ankory, *Karaites in Byzantium*, N.Y. 1959, p. 113.

3 ר' אליעזר די טולידו, משנת ר' אליעזר, סאלוניקי תקע"ג, דף קפה ע"ב; U. Heyd, 'The Jewish Communities of Istanbul in the XVIIth Century', *Oriens*, VI (1953), pp. 299-31. 'החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז', עבודה לשם קבלת תואר ד"ר של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 22, 223, 279.

4 ש' רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, ב, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 43-44.

5 T. Baykara, *Izmir Şehiri ve Tarihi*, Bomova-Izmir 1974, pp. 118-119.

6 א' גלנטי (הערה 1 לעיל), עמ' 9, אין הוא מביא סימוכין לקביעתו.

ה־16 וברבע האחרון שלה היתה בה קהילה קטנה, או לפחות גרעין קטן של קהילה. העדויות הקדומות ביותר הן שתי מצבות של יהודים מאיזמיר,⁷ והמאוחרת שבהן אף נרשמה ברשימה נוספת ובלתי תלויה בראשונה.⁸ במצבה הראשונה, שפירסם פריימאן (מתוך כ"י, שנרשם בשנת 1868), נאמר: 'החכם הנעלה נר"י (נזר ישראל) כמוה"ר חיים אלגאזי ז"ל כ"ג תמוז שנת חמשת אלפים ושלש מאות"⁹ (דהיינו שנת 1540). זו העדות הקדומה ביותר בדבר הימצאותם של יהודים באיזמיר בתקופה העות'מאנית, אולם יש להתייחס אליה בספקנות. שכן כבר העירו חוקרים, שרשימה זו שפירסם פריימאן רצופה שיבושים קשים וקשה לסמוך עליה,¹⁰ אף כי הוא דייק בהעתקת כתב־היד.¹¹ העדות השנייה היא מצבה משנת שכ"ה (1565). שנרשמה הן ברשימת פריימאן (משנת 1868) והן ברשימת גלנטי (משנת 1904), דבר המחזק את האותנטיות שלה, ועליה חקוק: 'החכם... יצחק ליאון... ז' שבט שכ"ה'.¹² במקור אחר נזכר יצחק ליאון כמי ששימש כדיין באיזמיר בשנת שע"ז (1617).¹³

העדות השלישית על קדמות הקהילה היא מאוחרת בזמן. בשנת 1856 ביקר לודויג אוגוסט פראנקל באיזמיר, בדרכו לירושלים, ונפגש עם החכם באשי, ר' חיים פאלאג'י, מגדולי הרבנים שקמו ליהדות תורכיה. על־פי בקשת פראנקל סיפר לו הרב פאלאג'י על תולדות הקהילה, ואמר בין דבריו: 'המשפחות הראשונות באו מכל הפרובינציות של האימפריה העות'מאנית באסיה ובאפריקה ומונוציה. כקהילה דתית היא קיימת מזה 257 שנה'.¹⁴ על־פי מקור זה נוסדה אפוא קהילת איזמיר בשנת 1569. אף כי זו עדות מאוחרת, יש בה ממש והיא מתחזקת מהכתובת על המצבה משנת 1565 וכן מהעובדה שאוכלוסיית איזמיר היתה בתהליך של גידול במחצית השנייה של המאה ה־16.¹⁵

במחצית השנייה של המאה ה־16 החלה איזמיר לעלות בחשיבותה הכלכלית.¹⁶ פירמאן תורכי משנת 1574, שנשלח מקושטא לקאדי של איזמיר, משקף את עלייתה זו

7 א. פריימאן, עניני שבתי צבי, ברלין תרע"ג, עמ' 141.

8 א' גלנטי (הערה 1 לעיל), עמ' 9, 80.

9 פריימאן (הערה 7 לעיל), עמ' 141.

10 ד' תמר, 'לכירור שנת פטירתם של גדולי חכמי ארץ־ישראל ותורכיה', סיני, ע (תשל"ב), עמ' רמ;

11 ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימיו, תל־אביב תשי"ז, עמ' 142 והערה 10, עמ' 255-256 והערה 3.

12 כתבי־יד כ"ח — פאריס מס' (H117A). והשוויתי עם תצלומי שבמכון לתצלומי כתבי־יד,

בית־הספרים הלאומי, סרט מס' 3189.

13 פריימאן (הערה 7 לעיל), עמ' 141; גלנטי (הערה 1 לעיל), עמ' 9, 80 — העתיק נוסח זהה,

בתוספת אות אחת ש' 'השכ"ה'.

14 שו"ת מהר"ט, ח"ב, ונציה ת"ה, אה"ע, סי' מג, דף נח ע"ב.

15 L. A. Frankel, *Nach Jerusalem*, T.1, Wien 1858, p. 131. התרגום שלי, והשווה עם הנוסח

העברי ל"א פראנקל, ירושלימה, וינה 1858, עמ' 32.

16 בייקארה (הערה 5 לעיל), עמ' 119.

17 שם, עמ' 29-30.

ואת בואם של יהודים סוחרים אליה. בפירמאן מסופר על היהודי יצחק — שלא נאמר אם הוא מקושטא או מאיזמיר — שהתלונן על ייצוא השעווה מאיזמיר לחוף-לארץ, לארצות הכופרים, שאוניותיהן עוזבות את נמל איזמיר כשהן עמוסות בשעווה, בשעה ששורר מחסור בה בקושטא, והממשלה מתקשה בהשגתה ובאספקתה לאוכלוסיה המוסלמית. הפירמאן אוסר על ייצוא השעווה, כדי שזו לא תחסר בקושטא.¹⁷ צמיחתה של איזמיר והיותה נמל-הייצוא ומרכז-הסחר של אנטוליה משכו אליה את ראשוני היהודים במחצית השנייה של המאה ה-16. היהודים הראשונים שהתיישבו בה היו רובם מהקהילות הסמוכות לה.

עדות חשובה על ראשית בואם של היהודים אל הנמל המתפתח מצויה קודם שנת שמ"ו (1586). בשאלה שנשלחה מטיריה אל ר' שלמה כהן (מהרש"ך) בסאלוניקי נאמר: 'זה שנתיים ימים נסעו מזה (טיריה) שני אחים והלכו לאישמירי (איזמיר) חוף הים ליכנס בספינה ללכת באשר ימצאו. שם הגדול יצחק ושם הקטן יוסף והגדול היה נשוי פה טיריאי'.¹⁸ לא מדובר כאן בישוב יהודי באיזמיר, אלא ביהודים שפקדו אותה, משום שהנמל שלה משמש נקודת-הפלגה לאנשי הסביבה.

לא יאוחר משנת 1594 (שנ"ד) מעיד המהרש"ך, כי כבר התיישבו באיזמיר כמה מיהודי טיריה הסמוכה:

מעשה שהיה כך היה ראובן היה בעיר תיריאי ובת שמעון באיזמיר והלך ראובן לאיזמיר להנשא עם בת שמעון ונתארח בבית לוי אחיו של אמו של בת שמעון ובת שמעון היתה בבית יהודה אחיו של לוי שגם הוא היה אחיו של אמו של בת שמעון.¹⁹

זו העדות המפורשת הראשונה של משפחה יהודית באיזמיר, הקשורה בקשרי-משפחה עם יהודים מטיריה, ויש להניח כי משם הגיעו.

בשנת 1599 היתה כנראה קהילה יהודית קטנה באיזמיר, והקהילות שסביבה, ובעיקר זו שבמגניסיה, היו גדולות וחשובות ממנה. יהודי מוכר-ספרים מצפת נתגלגל לאי כיוס (Chios), הסמוך לאיזמיר, והיה עד-ראייה להתקפת הפלורנטינים על התורכים בשנת 1599.²⁰ בזכרונותיו הוא מספר, כי אחרי הקרב:

17 A. Galante, *Documents officiels concernant les Juifs de Turquie*, Istanbul 1931, pp. 204-205

18 שו"ת מהרש"ך, א, שאלוניקי שמ"ו, סי' יד, דף יז ע"א (התאריך נקבע על-פי שנת ההדפסה).

19 שם, ג, שאלוניקי שנ"ד, סי' כז, דף לו ע"א (התאריך נקבע על פי שנת ההדפסה). וראה: M. A.

Epstein, *The Ottoman Jewish Community and their Role in the Fifteenth and Sixteenth*

Centuries, Freiburg 1980, pp. 158, 193

1590 לצורכי מסחר באריגים, אך אינו מביא סימוכין לדבריו.

20 P. Argenti, *The Expedition of the Florentines to Chios, 1599*, Oxford 1934; J. Leveen, 'An

Eye-Witness Account of the Expedition of the Florentines against Chios in 1599',

Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XII (1947-8), pp. 542-554.

לא מצאתי אניה לונציה ואמרו לי שלא היה לי תקנה אלא ללכת באיזמיר, ואנשי חסד אמרו לי כשהלכתי שם למה תשב פה תלך למגנאשיאה העיר הגדולה ותמצ' מנוח לכף רגלך, כי עדיין יאחרו אניות ויניזיאה והלכתי למגנשיאה ובפתע פתאום כתבו לי שאחזור לאיזמיר כי האניה הולכת לויניזיאה וחזרתי ולא מצאתיה ואמרו שכבר הלכה לאורלה (Urta) ולא מצאתי ומצאתי אניה באה לכאן לשאלוניקי.²¹

נראה לי, כי מקור זה יכול ללמדנו על קהילה יהודית קטנה באיזמיר ועל תנועת האוניות הערה שבעיר.

בראשית המאה ה-17 מתרבות העדויות על קהילה מסודרת באיזמיר עם הנהגה משלה, המקיימת קשרים עם קהילות אחרות. בתקופת המעבר שבין המאות ה-16 וה-17 שררה באנאטוליה אנדרלמוסיה קשה עקב מרידות הג'לאל (Celal), כפריים ועוברי-אורח, שהיו שודדים ומשחיתים כפרים וערים.²² עוד לפני כן, במאה ה-16, חל גידול רב באוכלוסיית אנאטוליה.²³ גם ההגירה היהודית באזור היתה מושפעת מתהליכים אלו, שהתרחשו בחבל-ארץ זה. מקור יהודי מספר על בריחת יהודים מאמאסיה (Amasya) שבאנאטוליה, בשנת 1590.²⁴ מקור אחר מתאר את פרעות הג'לאלי בטיריה בראשית המאה ה-17: 'ויקר מקרה רע באו שודדים הלא המה הג'לאלס וכל א' מבני העיר מלט את נפשו באשר מצא ועקרו דירתם משם כי נחרבה העיר וקצתם קבעו דירתם זעיר שם זעיר שם וקצתם חזרו למקום הולדתם'.²⁵ ר' יוסף מטראני (המהרי"ט) דן בסבלות הקהילה היהודית באנקארה כתוצאה ממרידות אלו,²⁶ ואלו ר' אהרן לפפא מתאר צרות שבאו לה לקהילת מגניסיה בשנת 1632: 'יום שבת הגדול שנת השצ"ב בא הצר הצורר מגנציאה ושלל שללה ובזו ביזה והיהודים אבדו רוב נכסיהם'.²⁷ מרידות הג'לאלי, שפגעו קשה בערי אנאטוליה וגרמו לבריחת תושביהן, הביאו לצמיחת איזמיר והקהילה היהודית בה. שכן איזמיר זכתה, בגלל חשיבות הנמל שבה, להגנה צבאית יעילה של הצבא העות'מאני.

גורם חשוב ביותר המסביר את התפתחות איזמיר בראשית המאה ה-16 קשור למסחר הבינלאומי של האימפריה העות'מאנית. עם ייסודן של חברות-הסחר עם

21 מוכר-הספרים מצפת הוא ר' מנחם יעקב ב"ר אליעזר, ודבריו נתפרסמו בהקדמה לספר 'שיר השירים תרגום עם לעז', שהביא-לדפוס בשנת ש"ס בשאלוניקי, ראה: א' יערי, קרית ספר, כה, תש"ט, עמ' 305-310; הנ"ל, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 253. עיר הנמל אורלה (Urta) שוכנת ליד איזמיר.

22 W. Griswold, *Political Unrest and Rebellion in Anatolia 1605-1609*, Ph.D. Thesis, 22 University of California, L.A. 1966

23 M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford 1972

24 גלנטי (הערה 1 לעיל), ב. אסתאנבול 1937, עמ' 289.

25 שו"ת ר' מאיר גאביון, כתבי-יד בית-הספרים הלאומי, ירושלים, מס' 127⁸, דף קע מ"א. וראה גם: מ' בניהו, ציון, י"ב (תש"ז), עמ' 44. חכם זה נפטר בשנת 1610 לערך.

26 שו"ת מהרי"ט, ח"א, קושטא ת"א, סי' קג.

27 ר' אהרן לפפא, בני אהרן, איזמיר תל"ד, סי' לד.

הלבאנט נוצר באירופה שוק למוצרים רבים מרחבי האימפריה ומארצות המזרח. אירופה יבאה כותנה מתורכיה, פירות מיובשים מאנטוליה, משי מפרס, שאותו הובילו בשיירות לאיזמיר, וכן מוצרים אחרים. משתקעו חברות הלבאנט יתדותיהן באיזמיר, החלה להתפתח בה במהירות גם הקהילה היהודית. תוך עשרים השנים הראשונות במאה ה-17 צמחה באיזמיר קהילה, שהתפתחה ללא הפסקה והיו בה מאות ואלפי יהודים, עם קהלים, הנהגה, מוסדות וחיי־קהילה תוססים. מאותו פרק־זמן יש בידינו מקור, המספר על יהודי תושב איזמיר, שמכר בגדים ועורות לאלכסנדריה שבמצרים ועל משלוח סחורות אחרות ליהודי באיזמיר.²⁸

ב. גלי ההגירה היהודית לאיזמיר

1. יהודי הסביבה

היהודים הראשונים שהתיישבו באיזמיר באו אליה מן הסביבה, ובמיוחד משתי הקהילות המרכזיות, טיריה ומאנגיסייה. עדות מפורשת על כך מצויה בדברי ר' עזריה יהושע, שהיגר מסאלוניקי לאיזמיר בשנות העשרים של המאה ה-17.²⁹ בשאלה בעניין נפישת הריאה בבהמה ששלח לסאלוניקי בשנת 1636, הוא מתאר את גלי־ההגירה העיקריים לאיזמיר. ואלה דבריו על הגל הראשון: 'מקדמא דנא היו בעיר איזמיר אנשים מתי מספר שבאו שם מסביבות העיר'.³⁰ ר' חיים שבתי מסאלוניקי, שהיה בין המשיבים לשאלה זו מבהיר ביתר פירוט מהיכן באו ראשוני הקהילה: 'לראשונים שנתיישבו שם (באיזמיר) והם אותם שבאו מעיר טירייה ושאר ארצות סביבות עיר אישמיר'.³¹ הפירוט הזה, השונה מעט מנוסח השאלה, בא לו למשיב מעדות בעל־פה מאת ר' יוסף טאלבי (או טאלוי), שאולי הוא זה שנשא עמו את השאלה מאיזמיר. טאלבי, ממשפחה ידועה בסאלוניקי,³² שהיגר לאיזמיר וחזר לסאלוניקי, סיפר לרבני העיר פרטים שונים על הקהילה החדשה. וכך אומר ר' חיים שבתי: 'כאשר העיד לי

28 גאביון (הערה 25 לעיל). דף לב ע"א; דף קי"ז ע"א. והשוה: מ' רוזן, 'הפאטוריה — פרק בתולדות המסחר היס־תיכוני במאות הט"ז-י"ז', מקדס ומים, חיפה תשמ"א, עמ' 108, הערות 53, 54.

29 בשנת שצ"א (1631) כבר היה באיזמיר וחתם על תקנה. ראה: ר' אברהם יהושע יאודה, עבודת משא. סאלוניקי תכ"ז, סי' כב, דף לב ע"א; שו"ת ר' ברוך אנגיל, סאלוניקי תע"ז, דף טו ע"א. משם אני למד, שכבר בשנת 1623 היה באיזמיר, שכן בתשובה משנת שצ"ו (1636) נאמר 'אחרי שיש י"ג שנים שנפשט שם המנהג... עפ"י הוראת הרב הנז' (ר' עזריה יהושע).

30 שו"ת ר' אברהם אליגרי, סאלוניקי תקנ"ג, דף יג ע"א; והשוה: שו"ת ברוך אנגיל (הערה 29 לעיל), דפים יד ע"א, טו ע"ב; על תארוך השאלות, ראה כתבי־יד היברו יוניון קולג', סינסינאטי, מס' 160, דף 171. תודתי למוסד זה על שהואיל להמציא לי תצלום אינפרא־אדום מתעודה חשובה זו.

31 שו"ת ברוך אנגיל, שם.

32 ראה: שו"ת רשד"ם, אה"ע, סאלוניקי שנו"ו, סי' כא; א"ש אמארייליוו, 'חברת תלמוד תורה הגדול בשאלוניקי', ספונות, יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' רפז.

היקר הר' יוסף טאלוי יצ"ו שנמצא שם בתחילת ישוב העיר שלא היו שם (באיזמיר) רק מנאמני המלך.³³ עדות זו מבהירה שראשוני הקהילה באיזמיר, שבאו אליה כאמור מסביבות העיר, חיו בה בחסות השלטונות העות'מאניים והיו מעובדי השליטים בעיר. על פרטים אלו ואחרים חוזרים עוד כמה רבנים מסאלוניקי, וכולם שואבים מאותם מקורות: שאלת ר' עזריה יהושע ועדותו של ר' יוסף טאלבי.³⁴ ואכן יש בידינו ידיעות נוספות על המתיישבים הראשונים. אחד מתלמידי מהר"ט (ר' יוסף מטראני, יליד צפת, שעבר לקושטא בראשית המאה ה-17 והיה רבה של העיר), ר' יצחק הלוי דיין, התיישב באיזמיר בראשית המאה ה-17 והיה כנראה הרב הראשון של הקהילה החדשה. בשנת שע"ז (1617) שלח לרבו שאלה בענייני קידושין, ובה פרטים ושמות רבים על ראשוני הקהילה באיזמיר. שאלה מקבילה (שהגיעה אלינו ללא שם השואל) הוא שלח גם לר' יוס'טוב צהלון בצפת.³⁵ הרי קטע מן השאלה, העוסקת בקבלת העדות באיזמיר, טיריה, מאגניסיה וגוזל היסאר (Güzel Hisar), הסמוכות לה:

יצחק יושב בארץ איזמיר ולו אח ושמו יעקב והוא גר בארץ מחנציאה וליצחק הנז' בת נערה מאורסה לדאובן הבן הבכור ליעקב ויהי היום חדש סיון משנת שע"ו מני לפ"ק כאשר החל הנגף בארצות האל ויחר אף ה' בעמו ובנחלתו... וישכן איש לדרכו מקצהו ויפרדו איש מעל אחיו... וילך יצחק ויחן בארץ גיוזיל אישאר... ויותר יעקב בארץ מחנציאה... ויהי הוא טרם הגיעו לגיוזיל אישאר עודנו בטיריאה... והמגפ' נעצרה וישובו איש לאהלו ישראל ויצחק הנז' שלח את בניו ואת ננותיו לשוב אל ארץ אישמיר... וחנו בטריאנדה הסמוכה לאשמיר... ומשם נסעו ויבאו אל ארץ מולדתם עיר אישמיר בחברת הנז' ועמם בשיירה עוברים אורחת ישמעאלים אחרים אנשים ונשים וטף באים בחברתם... בכל שלש ארצות לקדושין טיריאה ומחנציאה ואישמיר שהעדים הנז' מדי שבת בשבת יחוגו וינעו פעם בחוץ פעם ברחובות ואצל כל קריה מן הקריות הנז' יסובבו עיר ועיר כי משנה שכר שכיר יעבודו לעוברי' ולשבים שוכרים את בהמתם.³⁶

מדברים אלה אנו למדים על הזיקה בין קהילת איזמיר לקהילות שמסביבה, על מקור מוצאם של ראשוני הקהילה ועל עיסוקם הכלכלי, מתן סיוע לשיירות-המסחר באנאטוליה. גם העדות על המגפה איננה מקרית. מגפות היו שכיחות באותו אזור ורישומן ניכר בחיי היום-יום ובכלכלה של העיר. בנוסח המלא של השאלה מוזכרים כמה מתושבי איזמיר והם: יצחקן' שושין, בתו

33 שו"ת ברוך אנגיל, דף יד ע"ב.

34 שם, דף טו ע"א ואילך.

35 שו"ת מהריט"ץ החדשות, א, ירושלים תש"ס, סי' כה/ב, דף מא ע"א.

36 שו"ת מהריט"ץ, ח"ב, ונציה ת"ה, אה"ע, סי' מג, דף נח ע"ב ואילך. והשווה: ש' רוזניס (הערה 4 לעיל), ג, סופיא תרצ"ח, עמ' 107.

שמחה, משה ן' שושין, עמנואל הכהן, אברהם הכהן, שמואל ן' קיש, יהודה גאנון, יצחק ן' זאמירו, יצחק ליאון, יעקב ליאון, יצחק יפה, שאלתיאל גאליפפה, שמואל רומאן, שלום ראובן ואברהם פיגיו. אלה היו אפוא מראשוני הקהילה בעיר.

עדויות נוספות במקורותינו מלמדות על עיסוקם של יהודי איזמיר בסחר הפנימי של אנאטוליה בראשית המאה ה-17. בשאלה המופנית אל מהרי"ט, שואל רבה של טיריה, ר' גבריאל גאליקו, בשנת שפ"א (1621), על סוחר יהודי בשם דוד אלבעלי, שנרצח בדרכים וגופתו נמצאה, אולם יש קשיים בזיהויה. אומר השואל: 'בהיות שה"ר דוד אלבעלי היה משאו ומתנו בכפרי' סביבר'... ויום חמשי היה בא לבאיננדר (Bayendir) לישוב בחנותו... וגם לא נשמע מהערים אשר סביבותינו הלא הם אישמיר ומאגנציא שיצא מהם בזמן ההוא יהודי אחר ולא נודע ממנו'.³⁷ דברים דומים מצויים בתשובה אחרת משנת שפ"ד (1624) מאת ר' יהושע בנבנשתי מקושטא אל ר' יוסף אבזאמיר: 'ש' ול' אחים שותפים זה בברושה וזה במגנציאה יותר מי"ב שנים ויהי בדרך אשר שם שמעון לדרך פעמיו ללכת מאיזמיר למגנציאה קפצו עליו לסטים והרגוהו. כשמוע יהודה היושב באיזמיר כי הרגו את שמעון קם ופתח אוצרות'.³⁸ ההגירה מטיריה ומאגנסייה לאיזמיר נתחזקה מאוד בהמשך המאה ה-17, ומקורותינו מרבים לדון בה ובבעיות שנתהוו בעקבותיה בין הקהילות בתחום הכלכלי והפיסקאלי. מקורות אלה מצויים במיוחד בכתבי ר' חיים בנבנשתי, שהוא עצמו היה מהמהגרים מקושטא לטיריה וממנה לאיזמיר. קהילות טיריה ומאגנסייה נידלדלו מאוד במאה ה-17 כתוצאה מהגירת תושביהן לאיזמיר. כותב על כך ר' חיים בנבנשתי בשנת ת"י (1650): 'יען העיר הזאת (טיריה) ירדה פלאים וכל יום ויום קלתו מרובה מחברו והיחידים בעלי ממון שהיו בה נדדו הלכו ועקרו דירתם מהעיר ומהם (נ)סעו למנוחות באופן כי העיר הזאת נתרוקנה ואין ידם להחזיק הישיבה ות"ת'.³⁹ בעיות התעוררו גם בתחום המיסוי, כגון: 'ראובן היה תושב תיריא יע"א ועקר דירתו והלך איזמיר'.⁴⁰ קהילת טיריה המידלדלת דרשה לפחות את מס־הגולגולת (הכראג) בעבור אלו שהיגרו לאיזמיר, שכן הם הוסיפו להיות רשומים ב'כראג' המלך שבטיריה.

בשנת ת"ט (1649) פרץ סכסוך בין שתי הקהילות בדבר הגאבילה (המס העקיף שהטילה הקהילה על מוצרים שונים). קהילת טיריה דרשה מסוחר איזמיר, שפקדו אותה בקביעות, לשלם לה מס זה.⁴¹ מקור אחר אומר 'כי באישמיר יש יותר יהודים

37 שו"ת מהרי"ט (הערה 36 לעיל), סי' לה, דף מ ע"א.

38 ר' יהושע בנבנשתי, שער יהושע, הוסיאטין תרס"ד, סי' לב, דף צ ע"א. ברושה הנוכרת בתשובה היא Bursa.

39 ר' חיים בנבנשתי, בע' חיי, יר"ד, סאלוניקי תקמ"ח, סי' רך, דף קסג ע"א.

40 שם, ח"מ ח"א, סאלוניקי תקמ"ח, סי' קח, דף קכח ע"א.

41 ר' משה בנבנשתי, פני משה, ח"ב, קושטא תל"א. שאלה קיא, דף ריג ע"א. על המעבר מטיריה לאיזמיר מצויות עדויות נוספות. ראה: ר' חיים שבתי, תורת חיים, ח"א, סאלוניקי תע"ג, סי' נג, דף סט ע"א; ר' חיים בנבנשתי, בעי חיי, ח"מ, ח"א, דף קלב ע"ב. עיין גם שרסס, 'מחיי הקהילה

מטיריא⁴². מצב־דברים דומה שרר בקהילת מאגניסיה הסמוכה לאיזמיר, שבשנת 1671 כבר לא היה ביכולתה לשלם את מסייה:

פה מגנסיאה אין לאל ידינו לפרוע כ"כ כראג'יש וכאניס (מס גולגולת ומס על הבתים והחנויות) כי העיר נתרוקנה רובם ככולם נדדו הלכו... ומעיר איזמיר מעכבים בידינו באמרם שלהם תדבק הרעה שמה שיקל המלך ממגנסיאה יכביד על עיר איזמיר בלי ספק... והעיר אשר היא מוכנת לפרוענות הזה היא איזמיר שעין האומות עליה לומר שהיא מרובה באוכלוסייה... גם שדבר זה גלוי לכל העמים שבכל יום ויום באים... מגנסיאה ותיריא וממקומות אחרים ומתישבים באיזמיר.⁴³

מגנסיאה ירדה כתוצאה מכך 'פלאים... וכל מחיתם היא שלוקחים הקפות מעיר גדולה לאלהים אזמיר'.⁴⁴

2. ההגירה מסאלוניקי

סאלוניקי, בדומה לצפת, היתה מרכז כלכלי ותרבותי יהודי פורח במאה ה־16. צפת כידוע ירדה מגדולתה בשלהי המאה ה־16 ונותרה בה קהילה קטנה ומדולדלת, ואֵלו בסאלוניקי הוסיפה אמנם להתקיים במשך כל התקופה העות'מאנית קהילה גדולה ותוססת, אולם גם לה באו ימים קשים. בשלהי המאה ה־16 ובראשית המאה ה־17 פקדו את סאלוניקי פורענויות קשות: שריפות ורעידות־אדמה נוסף לירידה הכלכלית. ר' חיים בנבנשתי אומר על ההגירה מסאלוניקי עקב פורענויות אלו: 'מעיר שאלוניקי יצאו אנשים רבים מהם יצאו בשנת הש"ף (1620) — אחרי השריפה הגדולה) ומהם בשנת הש"ע (1610) ומהם בשנת הש"ס (1600) וקבעו דירתם בקושטא'.⁴⁵

מקורות אחרים מזכירים את הגירתם של יהודי סאלוניקי לאיזמיר, בהם רבנים מפורסמים, נוסף לר' יוסף טאלבי הנוכר, שהיה מראשוני הקהילה החדשה, כגון: ר' יוסף אישקפה, שהניח את היסודות לארגון הקהילה באיזמיר; ר' עזריה יהושע, שותפו לרבנות הכוללת (הראשית) באיזמיר; ר' יצחק די אלבה, שהיה רבו של שבתי צבי באיזמיר.⁴⁶ בתיאורו של ר' עזריה יהושע משנת שצ"ו (1636) על ההגירה לאיזמיר

באיזמיר, יבנה, ג. ת"ש, עמ' 105 ואילך; מ' בניהו, 'תקנות תיריא, קובץ עלי־יד (סדרה חדשה), ד. תש"ו, עמ' קצג־רכח; ר' מלכו, 'לקורות קהילות ישראל קונסטנטינופול ואיזמיר', אוצר יהודי ספרד, י, תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 29.

42 תורת חיים, ח"ג, סי' סב, דף צא ע"ב.

43 בעי חיי, ח"מ, ח"ב, סי' לב, דף לא ע"ב.

44 שם, ח"מ, ח"א, סי' רג, דף רנא ע"א; ש' ורסס (הערה 41 לעיל), עמ' 99.

45 בעי חיי, ח"מ, ח"א, סי' קא, דף קיט ע"א. מקורות נוספים על הגירת יהודי סאלוניקי לאיזמיר ראה: תורת חיים, סי' ב, דף לח ע"ב; שם, ח"ג, סי' סב, דף צא ע"ב; ר' משה בנבנשתי, פני משה, ח"ג, קושטא תע"ט, סי' סח, דף קלד ע"א; ועוד.

46 דוד קונפורטי, קורא הדורות, ברלין תר"ו, דף נב ע"ב.

נזכרים אלו 'שבאו שם מסביבות העיר... וגם רבו בה אנשים משאלוניקי'.⁴⁷ עדויות נוספות של רבנים מסאלוניקי ומקושטא מלמדים על יהודי סאלוניקי באיזמיר בראשית המאה ה-17, כי: 'הן עתה הבאים משאלוניקי הם הרבים',⁴⁸ עד שהיו 'לרובא דרובא',⁴⁹ ושאר המהגרים הם 'המיעוט של בני אישמיר'.⁵⁰

3. אנוסי פורטוגאל

המקור משנות השלושים של המאה ה-17, שממנו ציטטנו לעיל על ההגירה לאיזמיר, מציין גם-כן את הגירת אנוסי פורטוגאל אליה: 'וגם נתרבו בו מגרושי קשטילייה... ועתה כשרבו יוסף ה' עליהם'.⁵¹ במקבילה למקור זה (התשובה לשאלה) מבהיר ר' חיים שבתי מסאלוניקי את המונח 'מגרושי קשטילייה' באומריו 'וכן לאותם שבאו מגרוש פורטוגל'.⁵² הגירתם של אנוסי פורטוגאל לאיזמיר מקבלת אישור גם-כן מתעודות צרפתיות ותורכיות, המספרות על החסות, שנתן להם הקונסול הצרפתי באיזמיר החל מאמצע המאה ה-17, ועל עיסוקם במסחר.⁵³ אין אנו יודעים כיצד הגיעו אנוסי פורטוגאל לאיזמיר ומה היה מספרם. ח' בינארט תיאר את מסלולי יציאתם ישירות מפורטוגאל, או דרך ספרד — לצרפת ומשם לקהילות אחרות,⁵⁴ ואפשר לשער שאף לאיזמיר הם הגיעו בדרך זו. מתוך עדויות על קשריהם האמיצים של אנוסי פורטוגאל באיזמיר עם אחיהם שבליורנו ובאמשטרדאם בתחומי המסחר והמשפחה, יש לשער שחלק מהם הגיעו לאיזמיר דרך ערים אלו.

האנוסים שהגיעו לאיזמיר בראשית המאה ה-17 יסדו לעצמם, כמנהגם, קהל משלהם. בשנות העשרים והשלושים נקרא קהלם ק"ק 'פורטוגל-נוה שלום',⁵⁵ אחר-כך הוא התפצל לשניים: האחד 'פורטוגל' והשני 'נוה שלום', ובשניהם היו יוצאי פורטוגאל המרכיב המרכזי. אליהם הצטרפו אנוסי פורטוגאל, שהוסיפו להגיע אל העיר, ומהגרים יהודים ממקומות אחרים. מקורות שונים ומגוונים מעידים על המרכיב האנוסי בשני קהלים אלה. קהל פורטוגאל נקרא במקור אחד, מלפני שנת תי"ד, 'ק"ק

47 שו"ת אברהם אליגרי, דף יג ע"א.

48 שם, דף טו ע"א.

49 שו"ת ברוך אנגיל, דף יד ע"ב.

50 שם, דף יח ע"א.

51 שו"ת אברהם אליגרי, דף יג ע"א (ההדגשה שלי — י"ב).

52 שם, דף יד ע"ב.

53 F. Braudel, *The Mediterranean*, 2, N.Y. 1976, pp. 814-820; Ülker Necmi, *The Rise of Izmir 1688-1740*, The University of Michigan, Ph.D. 1974, p. 232

54 ח' בינארט, 'יציאת אנוסים מחציהאי האיברי במאות הט"ו-הי"ז', ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, ירושלים תשל"ה, עמ' 68-70, 86. וראה: י' ברנאי, 'אנוסי פורטוגל באיזמיר במאה הי"ז', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות (חטיבה ב', תולדות עם ישראל), ירושים תש"ב, עמ' 85-88.

55 בעי חיי, ח"מ, ח"א, סי' לד, דף כו ע"ב.

אנוסי פורטוגל.⁵⁶ על סוחר אחד מסוחר קהל זה הטילו אשמה 'שהיה גובה חראג'יש לשלוח למלך איספאניא'⁵⁷ פנקס ההסכמות של 'חברת היתומות' של קהל זה נדפס באיזמיר בשנת ת"ל (1670) 'בלשון נוצרית',⁵⁸ דבר המעיד על מוצא האנשים בקהל זה. קהל 'נוה שלום', לאחר היפרדו מ'פורטוגאל', הקים חברת יתומות כבר בשנת ת"ד על-ידי 'סיניוריש פורטוגזיש'.⁵⁹

גם בדיקת שמותיהם של יהודי איזמיר במאה ה-17 יכולה ללמד על ריבוי שמות, שהם אופייניים לאנוסי פורטוגאל באמשטרדאם, בליוורנו ובמקומות אחרים. באותו זמן אנו מוצאים בתוכם את השמות: פינייא, פיניירו, סילירה, שוהריס, ישורון, אינריקיס, אריאד, נונים וגאביס.⁶⁰

4. מהגרים משאר מקומות

לאיזמיר הגיעו יהודים ממקומות שונים באימפריה העות'מאנית ומחוצה לה משלהי המאה ה-17 ואילך. בין המהגרים אליה היו יהודים מצפת, מקושטא, מאנקארה, מפאטראץ, מאיים בים האגאי ובים התיכון, מאיטליה ומהולאנד. אחד המקורות מכנה אותם כ'אותם לקוטים שבאו מאותם מקומות... כך נתערבו עם אנשי עיר אישמיר'.⁶¹ מוכרחהספרים מצפת שנתגלגל לאיזמיר בשנת 1599, שהזכרנוהו לעיל,⁶² לא היה היחיד שהגיע אליה מצפת. מקור מראשית המאה ה-17 מספר על יהודי באיזמיר שמוצאו מצפת, נגיב ואשתו עפיה, ושמו מעיד כי היה מוסתערבי.⁶³ גם אחד מסופרי הקהילה באיזמיר בשנות השלושים של המאה ה-17, ר' זרחיה מליריאה, הגיע מצפת.⁶⁴

על בואם של יהודים מקושטא לאיזמיר מצינו בעדותו של ר' שלמה ן' מאיור מסאלוניקי על-פי דברי ר' יוסף טאלבי הנ"ל, 'כמו שהעיד לי ה"ד יוסף טאלבי וכן שמעיקרא באישמיר היו אנשים יהודים מועטים... ואח"כ כשהיו הולכים שם יהודים

56 ר' דניאל אישטרושה. מגן גיבורים, סאלוניקי תקי"ד. המספור הראשון של הדפים, ס"י מא. דף סד ע"א.

57 שם, המספור השני של הדפים, ס"ו ו, דף יב ע"ב.

58 ר' שלמה הלוי, לב שלמה, סאלוניקי תקס"ח, דף פב ע"ב.

59 א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, ס"י 424, עמ' 207.

60 כמה ממצבות איזמיר נכתבו באותיות לאטיניות, ואין ספק שהן של אנוסי פורטוגאל. ראה: גלנטי (הערה 1 לעיל), עמ' 81.

61 שו"ת ברוך אנג'יל, דף טו ע"א.

62 ראה הערה 21 לעיל.

63 שו"ת מהריט"ץ, ונציה תנ"ד, ס"י רלב, דף קצא ע"ב. מן התשובה עולה שהמשפחה היתה מוכּרַת למשיב מצפת. מהריט"ץ מת בין השנים ש"פ-שצ"ג (1620-1633) ראה: מבואו של י' שפיגל לשו"ת מהריט"ץ החדשות, א, ירושלים תש"ס, עמ' 14-17. מהריט"ץ מזכיר את תקדים איזמיר בתשובה אחרת שלו לשאלה מירושלים — ראה שם, דף קעז ע"א.

64 ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף (מהדורת שטובר), ירושלים תשמ"א, עמ' 118; ר' אברהם יהושע יאודה, עבודת משא, סאלוניקי תר"ו, דף נו ע"א.

משאלוניקי ומקושטנדינה ומשאר מקומות.⁶⁵ כמה מרבני איזמיר הגיעו מקושטא: ר' יצחק הלוי דייקן, ר' חיים בנבנשתי ור' יוסף חזן. מאנקארה הגיע לאיזמיר, באמצע המאה ה-17, ר' שלמה ן' עזרא, והיה אחד מחשובי הקהילה.⁶⁶

יהודים מארצות הבאלקאן ומאי הים הגיעו לאיזמיר החל מראשית המאה ה-17. עד כמה שידוע לנו, הגיעה משפחת שבתי צבי לאיזמיר מאזור מוריאה ביוון. ג' שלום סבור שמוצאה מן העיר פאטראץ (Patras).⁶⁷ שבתי צבי נולד באיזמיר בט' באב שפ"ו (1626), מכאן שמשפחתו היגרה לשם קודם לכן. יהודים מארצות הבאלקאן הגיעו לאיזמיר כבר בראשית שנת שע"ח (1617). באותה שנה יצא יהודי בשם משה אריה מסידרוקאפסי (Sidrekapisi), עיר המכרות העות'מאנית באזור הבאלקאן, לאיזמיר, עם מטען של עופרת מהאי לממס, או למנוס (Lemnos). הוא נשבה בידי שודדיים, ועל-פי עדותם של אנשיים תורכים נעלמו עקבותיו. המקור המספר על משה אריה מציין: 'ועוד נתברר לנו... שלא נסע מפה מכ"ה מרחשון עד היום (י"ז שבט שע"ח – יום קבלת העדות) שום יהודי ללכת לאיזמיר רק זה רבי משה הנזכר'.⁶⁸ מכאן שלא רבים היו היהודים שעברו באותו פרק-זמן לאיזמיר.

האי כיוס, הסמוך לאיזמיר, תפס מקום חשוב בסחר הלבאנט כבר בימי-הביניים, אולם עם עליית איזמיר ירדה חשיבותו הכלכלית, ונודעה לו חשיבות אסטרטגית בלבד, כמקום עגינה לאוניות סוחר ואניות מלחמה וכבסיס לפיקוח על התנועה הימית בים התיכון ובים האגאי. על הקשרים בין יהודים מכיאוס ליהודים מאיזמיר נשתמרה תעודה מעניינת בכתב-יד מהתחלת המאה ה-17: 'מעשה שהיה שנסעו מפה כיא"ו ביום א' כ"ה חשון שע"ז (1616) ארבעה יהודים שם האחד מהם משה חלוליא (?) ושם הב' שלמה ברכה ושם הג' עובדי' ושם הד' ליאון בשראעיה (ספינת-מפרש) אחת של פרנשיזיש ללכת באיזמיר'.⁶⁹ אף במקור זה מסופר על שניים מהם שנשבו בידי שודדי-ים 'ליבנטיש'. עדויות אלו מופיעות במקורותינו החל מן העשור השני של המאה ה-17 ואילך, והם קשורים להתפתחות הכלכלית של איזמיר. גם מליוורנו ומונוציה הגיעו יהודים לאיזמיר, בעיקר עקב קשרי המסחר שבין הערים. משפחת המדפיסים לבית גבאי העבירה את בית-הדפוס שלה מליוורנו לאיזמיר באמצע המאה ה-17.⁷⁰ קשרים

65 שו"ת ברוך אנגיל, דף טו ע"ב.

66 ר' אברהם ן' עזרא, כתי כנסיות, סאלוניקי תקס"ו, סי' עב: 'זכורני שבעיר מולדתי עיר אנגורה יע"א' (אנגורה היא אנקארה). על ר' שלמה ן' עזרא ראה: 'ברנאי, לזהויה וגלגולה של שו"ת בענייני שבתי צבי', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ב), ע' 118-131.

67 ג' שלום, שבתי צבי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 85.

68 ר' ברוך קלעי, מקור ברוך, איזמיר תי"ט, סי' כג, דף לא ע"א.

69 כתב-יד בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק, מס' R/1386 דף 139 א. תודתי למוסד זה על שאיפשר לי לעיין בכה"י ולצלמו. המדובר באנייה של חברת הלבאנט הצרפתית שסחרה עם איזמיר.

70 א' יערי, 'הדפוס העברי באיזמיר', ארשת, א (תשי"ט), עמ' 98; פראנקל (הערה 14, לעיל), עמ'

דומים הביאו גם־כן להגירת יהודים פורטוגאליים מאמשטרדאם לאיזמיר.⁷¹ מקור אחד מספר על הימצאות קראים באיזמיר, בשלהי המאה ה־17, אף שאין אנו יודעים מהיכן הגיעו.⁷²

סיכום

במאמר זה נעשה ניסיון לשרטט קווים להיווצרותה של הקהילה היהודית באיזמיר בתקופה העות'מאנית. ראינו כי כבר במחצית השנייה של המאה ה־16 נאחזו בה יהודים, ועם צמיחת העיר והתפתחות הנמל שבה, בעיקר הודות לחברות הלבאנט במאה ה־17, היגרו אליה יהודים, אנוסי פורטוגאל ובודדים מקהילות שונות אחרות, ממקומות רבים, וכמיוחד מהערים הסמוכות לה ומסאלוניקי. אף שרוב הבאים אל איזמיר באו מקהילות ספרדיות או פורטוגאליות, לא היתה זו הגירה הומוגנית. שכן עברו כבר למעלה ממאה שנה מאז גירוש ספרד, ומגורשיה התיישבו בקהילות שונות וגיבשו דפוסי התארגנות ומנהגים שונים. יוצאי הערים השונות שהיגרו לאיזמיר התארגנו בקהילות נפרדות, שנבדלו זו מזו במנהגי דת ובאורח־חיים חברתי. על אלה יש לדון בהמשך המחקר על קהילת איזמיר.

71 מצוואה של יהודי פורטוגאלי באיזמיר, משנות ה־40 של המאה ה־17, עולה רשת ענפה של קשרים עם אמשטרדאם, איטליה וקהילות אחרות. היהודי היה נציג של החברה ההולאנדית ההודו־מזרחית וישב באיזמיר, ראה: ר' משה בנבנשתי, פני משה, ח"א, קושטא תל"ד, דף עה ע"ב ואילך.

72 ר' שלמה הלוי, לב שלמה, סאלוניקי תקס"ח, דף טו ע"ב.